

Martin Gjerstad

Allodium eller feudum

Lag och verklighet i stormaktstidens donationspolitik

1.

Vid sekelskiftet 1600 var donationer, allodiala eller feudala, de viktigaste exemplen på statlig jordavsöndring. De allodiala som var donationer utan villkor finns belagda i enstaka exempel från medeltiden och Gustav Vasas tid för att sedan bli vanliga under senare 1500-talet.¹ Ett fortsatt användande av denna donationsform, som för framtiden berövade kronan kontrollen över allt fler hemman, kom efter hand att anses ogynnsamt för staten och från vissa synpunkter även för adeln. Det allodiala systemet blev också en anomali i en tid då feudala normer blev dominerande, som t.ex. hertigdömenas och grev- och friherrskapens inrättande visar. Och medan, som Nilsson påpekat, dessa ärftliga län försvagade kronans ställning, ”stärktes den genom uppkomsten av en feodal donationsform” just för att denna ersatte den allodiala.²

Det första klara exemplet på vad som senare kallades Norrköpings-besluts-gods (i forts. förkortat till NB-gods) finns i ett brev för Lars Västgöte 5/4 1582, utfärdat av hertig Karl.³ Det är nästan exakt 100 år innan denna donationstyp upphävdes. I 1604 års riksdagsbesluts § 14 finns så den nya donationsformen definierad. ”Så hava vi ock härmed beviljat och beslutat, att inga donationer eller ock gåvor utav kungarna eller furstarna här i riket ske skola med några jordagods eller liggande grunder utan med sådana besked, att den som samma gods bekommer, skall, när någon förändring i regementet sker, söka stadfästelse hos den kung eller furste som i regeringen inträder, uppå samma gods, desslikes, att han icke må sälja eller förpanta samma gods, med mindre han dem först konungen eller fursten, dädan de komna är, hembjuder. Och var så är, att han som dem bekommer utan manliga bröstavingar avfaller, då skola de falla till kronan igen, eller dädan de komna är och icke gå i bak- eller sidoarv. Dock, om han dotter efter sig låter, så skall överheten vara pliktig henne med en ärlig brudskatt att avlägga/d.v.s. kronan drar in länet men ger henne räntan därav för en viss tid/. Och där så är, att hon tager en sådan man, som konungen eller fursten kan låta sig med åtnöja, då skall ock samma län vidare vara förlängt uppå honom och bägge deras äkta mansarvingar”.⁴

Detta är den enda lagliga grundvalen för de feudala donationer som sedan

följde, avsedda att träda i stället för de allodiala. Som kommer att framgå blev emellertid utvecklingen alls inte entydig och problemfri. De allodiala donationerna upphörde inte förrän långt senare, och Norrköpings besluts fjortonde paragraf blev, trots sin som det syntes tydliga formulering, uttolkad på de mest skiftande vis. Vad detta berodde på är en intrikat fråga.

2.

Allodiala donationer skulle inte förekomma efter 1604. Men det gjorde de, och det dröjde till 1655, alltså ett halvt sekel, innan stoppet kom. För att belysa omfattningen och frekvensen över tiden av detta donerande har jag använt J. A. Almquists Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden (Almquist) och fått fram följande.

1. 1654 fanns i Uppland, Södermanland, Östergötland och Småland tillsammans totalt 1 360 mantal allodium, fördelat på 236 förste ackvirents-donationer, givna efter 1604. Därtill kom ett antal till allodium förbättrade NB-donationer, som nämns i säterihistorikerna men ej i landsbokstabellerna. Deras omfattning är okänd. Jag har i upplandsdelen noterat 75 mtl på 35 donatarier, i de andra delarna bara ströfall, vilket antingen beror på att det inte fanns fler eller att Almquist underlåtit att ange dem. Dessa fall är av intresse mer principiellt än volymmässigt.

2. Två donationsperioder dominerar helt, 1611–32 och 1644–54, då resp. 26 och 64% tillkom.

3. Ofrälседonationernas mantal var 7%, mest till biskopar.

4. Uppland hade hälften av mantalet.

5.

Tabell 1
Antal allodialdonationer 1604–1654

Område	1604–54	därav 1650–54		antal/år	
		antal	%	1604–54	1650–54
Uppland	114	41	36	2	8
Södermanland	32	12	38	0.6	2.4
Östergötland	48	27	56	0.8	5.4
Småland	42	24	57	0.7	4.8
Summa	236	104	44	4.3	21

Källa: Almquist

Under Kristinas sista fem regeringsår gavs enligt denna tabell årligen fem gånger så många allodialdonationer som genomsnittligt. Därtill kan också läggas, framför allt för Upplands del, de förbättringar från NB-status som nyss omnämnts.

Donatorierna har sorterats upp i grupper med följande resultat.

Tabell 2
Förste ackvirenter av allodialdonationer i Uppland, Södermanland, Östergötland och Småland 1604–1654

	Antal	Grevar och friherrar	Lågadel				u y	Ofr	S:a
			gammal		ny				
			civ	mil	civ	mil			
Förste ackvirenter		36	24	9	22	7	5	17	120
Donationer	2–4	12	9	2	6	1	–	6	36
per donatarie	mer än 4	2	1	–	1	1	–	1	6

Källa: Almquist. u y=utan yrke

Till högadelgruppen har förts även furstliga personer såsom Adolf Johan, pfalzgrevinnan Catharina etc.

De i föregående tabell behandlade 236 donationerna gavs alltså åt 120 personer. 42 av dessa fick mer än en donation, 6 mer än fyra. Detta belyser ju dock bara donationsfrekvensen, inte donationernas storlek. Bland de olika grupperna var högadeln och – knappast överraskande – civila tjänstemän överrepresenterade, om man ser till deras andel av alla adelsmän. Hela 14% var ofrälse, huvudsakligen biskopar, och i tåten för dessa drottningens lärare Johannes Matthiae, väl försedd även med NB-gods.

Om nu regenterna på oklara grunder ansåg sig oförhindrade att välja mellan de två donationsformerna, borde den allodiala ha använts när man ville ge en extra favör. Mottagaren å sin sida måste ha ansett innehavet av dem lika säkert som av arvegodsens eftersom ingen inskränkning i äganderätten vidlade dessa gods. Det ligger under sådana förhållanden nära till hands att se det starka suget efter detta slags donationer på 1650-talet, inkluderande de många förbättringarna från NB-status, som en försiktighetsåtgärd inför en oviss framtid.⁵ Sedan 1650 stor det klart, att Karl Gustav skulle efterträda Kristina. Det var allmänt bekant, att han var motståndare till den accelererande godsavsöndringen och önskade se en total omläggning av den ekonomiska politiken.⁶ Exakt när tronskiftet skulle ske var väl inte klart förrän strax innan, men många hade säkert sina aningar, och det kan i varje fall inte ha kommit som en överraskning för drottningen. Samtidigt som Kristina förberedde sin abdikation och därmed av allt att döma gav möjlighet till en reduktion, donerade hon intensivare än någonsin förut. Om detta berodde på en medveten ekonomisk ideologi eller på välvilja, slöseri, överdådighet eller andra imponderabilia är en fråga som forskningen ofta ställt men inte kunnat säkert besvara. I och för sig föreligger det ju ingen principiell motsättning mellan de anförda

motiven. Jag måste också lämna frågan öppen, men vill göra en komplettering. Som framgår av punkt 2 ovan gavs de flesta allodialdonationerna under Kristinas regering, men även Gustav II Adolf bidrog. Sven A Nilsson påpekar att allodiala donationer på nytt infördes på 1620-talet.⁷ Han kommenterar inte detta ur legal synvinkel. Något formellt beslut av regering eller riksdag hade inte tagits. Men på 1620-talet började också frälseköpen, och frågan är om man inte här kan finna en koppling. De frälseköp som gjordes 1622–32 likviderades till 2/3 genom direkta inbetalningar men också till 1/3 genom avskrivning av kronans skulder till köparna.⁸ Ett frälseköp förutsattes ske på allodiala villkor. Att sälja gods som fick NB-status skulle enligt Brännman inte ha gått. Han framlägger inga bevis, men det ligger kanske i sakens natur. Men om kronan nu gav ett allodium utan att ta kontant betalt, kan det ju ha sin grund i att ersättning gavs i annan form, t.ex. genom skuldavskrivning, på samma sätt som vid frälseköpen. Rent ekonomiskt blev de i sådana fall likvärdiga, skillnaden skulle bestå i registreringen, varvid denna i allodialfallet blev s.a.s. mindre synlig. På samma sätt kan det vara med de NB-gods, som blev allodiala, kanske inte alla men många. Intressant är här en uppgift av Brännman, att Jakob I i England beviljade många frälseköp och att en del av dessa bestod i att ägare till gods med inskränkt arvsrätt förvärvade fullständig arvsrätt genom att betala en summa.⁹ Brännman anger ej om han funnit detta förfarande vara känt i Sverige.

Vi finner sålunda att allodialjord kunde skapas på fyra sätt: av NB-jord genom någon form av ekonomisk motprestation eller som en ren skänk (t.ex. som belöning för utmärkelse i fält) och av ofrälse jord genom frälseköp eller som skänk.

Om vi så åter ser på donatorierna, möter vi även här en icke förklarad attityd. Vid ett sammanträde under 1655 års riksdag mellan regeringen och ett adelsutskott uppläste rikskanslern ett utkast till stadga om godsen, där första punkten var, att alla ”pure donerade allodialgods reduceras under Norrköpings besluts villkor ifrån anno 1633 beräknat” etc. ”Ridderskapet och adeln voro alla därmed tillfreds”.¹⁰ Alltså alla i utskottet. Vad ståendet i sin helhet tyckte, framgår ingenstans i protokollen. Men man kan ju ana, att det inte rådde samma enighet. Ty detta beslut medförde inte blott ett stopp för framtida allodialdonationer utan även en försämring av villkoren för de flesta tidigare givna. Alla de som antichambrerat hos tjänstemännen i kansli och kammare och gjort dem handen tung för att söka få det säkraste skydd de kunde tänka sig för de hemman de erhållit, alla dessa fann nu, att de mödat sig förgäves. Kanske får man se saken så, att såväl drottningen som hennes klienter deltog i en politik som de innerst inne förstod inte skulle hålla men som de å andra sidan tyckte var lika bra att driva så länge och så långt det gick. Ingen visste något om morgondagen, och om syndafloden skulle komma, hade man ändå gjort vad man kunnat för att se om sitt hus. Kanske hoppades man, att Karl Gustav vid reduktionen inte skulle tillgripa retroaktiv lagstiftning och att därför de förbättrade villkoren skulle få gälla. Men det visade sig vara en fåfäng förhoppning.

3.

De *feodala* donationerna, NB-godsen, var liksom de allodiala ärftliga men på vissa villkor. Arvsrätten var begränsad, konfirmation av ny regent krävdes, liksom hembud till kronan vid avyttring. Arvsordningen beskrivs av Clason som "en medelväg mellan bröst- och livsarvingegodsen å ena sidan och svärdsidedonationerna å den andra".¹¹

Vi skall nu studera handläggningen av dessa donationer och först se hur regering och riddarhus ställde sig till olika propåer om tolkningen av 1604 års beslut, och sedan hur det i praktiken kunde gå till i de enskilda konkreta fallen. Detta är ju ingen liten fråga, eftersom dessa gods jämte köpegodsen var den största delen av det nya frälset.

7/6 1633 "blev i rådet proponerat av herr Per Banér om de åtskilliga uttydningar, som görs över de donationer efter Norrköpings beslut, anno 1604 upprättat, givna är". Det blev därför resolverat och stadgat, att när hustrun tillika med mannen ihågkoms i donationsbrevet så skall hon njuta godsen så länge hon lever i änkestånd, men döttrarna njuta tre års ränta i brudskatt. Om hustrun ej nämns i brevet "så förfaller godset strax under kronan, dock så att döttrarna taga brudskatt som förbemält är".¹² Allt detta avsågs tydligen gälla under förutsättning att inga manliga arvingar fanns.

Adeln blev tydligen rädd att denna formulering om att döttrar blott skulle få brudskatt kunde försvåra för deras ev. män att få tillträde till godset och anhöll därför i sina besvär 1638 att K. M:t "icke täckes förr låta kännas vid godsen, förrän samma man hon tager kan av den höga konungsliga regeringen prövas att vara kapabel till kronans tjänst eller icke".¹³ Regeringen svarade 1640 att Norrköpings beslut var helt klart på denna punkt, att regeringen under minoriteten inte vågade sig på någon annan uttydning, att de män, som via sina fruar åtkom sådana gods skulle vara glada, allra helst som "döttrarna på föräldrars och bröders frånfall hava en brudskatt att förvänta. Där framdeles vid Hennes Kungl. Maj:ts angående regering någon favorablare resolution kan stå till att nå, skall den kungliga regeringen sådant icke allenast gärna se, utan ock vill finnas benägen därhän att förhjälp". Hur svärsönernas villkor skulle kunna ytterligare förbättras är svårt att se. Clason menar, jag vet ej varför, att regeringen gav ett undvikande svar.¹⁴

5/9 1634 i rådet: "Sedan föll en fråga in huru Norrköpings beslut uti donationer förstås skall, antingen på manliga sidoarvingar eller på ens manliga barn och bröstarvingar allena. De mesta vota föll därhän, att när inga manliga barn fanns, då förstås Norrköpings beslut på manliga bak- och sidoarvingar, nämligen bröder eller bröders barn, därpå fältherren och drotsen alligerade några exempel därmed att bevisa, att beslutet det tillåter och sålunda till förståendes är".¹⁵

10/11 1652 togs arvsfrågan upp i ståndet. Lantmarskalken ville, att man hos K. M:t skulle anhålla om "ett visst kvantum i brudskatten av Norrköpings beslutsgodsen". När det gällde dessa gods ärvde ju bröder lika, och "orsaken

varför inte systrar är komna till denna mansläns rätt är därför att godsen gå därmed från släkten och tillfalla deras mäns släkter". Och hur göra, om det bara fanns en dotter eller om det var flera? "Om sådant synes nödigt att vi begära H. M:ts ordning".¹⁶ Regeringen behandlade ärendet några dagar senare, varvid enligt protokollet ingen diskussion förekom utan Kristina deklarerade helt kort "att primogenitus icke allenast borde behålla allena godsen fria för systrarna utan ock för bröderna".¹⁷ Se där ett Alexandrahugg! En månad senare ny behandling i regeringen. Drottningen meddelade, att adeln hade inlagt några punkter (alltså dem man inte blev färdig med förra gången) "ibland vilka några är, som inte kan utan i senaten resolveras". Regering och stånd var alltså överens om att avgörandet i detta ärende var regeringens, trots att grunden var ett riksdagsbeslut. Det gällde "arvtagningen efter Norrköpings besluts-godsen. H. M:t frågade, om intet vore därom mäلت i Norrköpings besluts villkor". Hon kan alltså inte den bestämmelse som ensam reglerade eller borde reglera den intensiva donationsverksamhet hon själv bedrivit. Rikskanslern gav en kort resumé av stadgan. Han uttryckte sin oro över att dessa gods i motsats till grev- och friherrskapen gick i skifte, vilket medförde familjernas ruin. Någon bestämmelse om att den äldste brodern måste lösa ut de andra fanns ej. Döttrarna – som adelns skrivelse gällde – borde få en viss post pengar. Kristina höll med om, att detta hade varit det vanliga, men "håller det vara billigast att döttrarna intet fingur u längodsen, men bröderna avlöses av den äldste brodern". Oxenstierna återkom till att "familjens intention är att konservera henne på allehanda sätt, för den orsakens skull skulle godsen parteras, så torde familjen omsider gå ut". Efter en längre diskussion ansåg Kristina det bäst att överlägga med ståndet.¹⁸ Detta skedde nästa dag. I sitt anförande på riddarhuset gjorde Oxenstierna klart, att det var skillnad på grev- och friherrskapen, där äldste sonen tog allt, och NB-godsen, som var "communt med barnen; Quaestio var vad man skulle giva systrarna, dock att äldste sonen icke bleve för blottad och stamhuset vidmakthålles".

Även om Oxenstierna klart skilde på de två länstyperna och menade att man bara kunde diskutera döttrarnas situation, inte brödernas, så kunde han inte låta bli att smyga in en mening om speciella hänsyn till den äldste brodern, för stamhusets skull. Innerst inne ansåg han det onaturligt att bröder skulle ärva ett län lika, bättre då med den andra principen. Men därmed skulle han frondera även mot de regler som gällde arv av allodial jord, och det verkar inte troligt. Hur som helst, adeln var "för odiositetens skull" inte villig att ta något ansvar, man framkastade vissa alternativ men slutade med att överlämna till regeringen att besluta, "därvid de ville acquiescera".¹⁹ Vid regeringssammanträdet 20/12 menade man att beträffande NB-godsen var det "ingen disput för bröderna utan allenast för döttrarna. K. M:t var i den meningen att på samma sätt procederades här uti som med de stora länen. I samma mening var också H. Riksdrotsen".²⁰ Kristina vidhöll alltså, nu med instämmande av Per Brahe, primogenituren. Om döttrarna inte ett ord, försåvitt inte skulle underförstås, att de skulle njuta brudskatt som i de stora länen, varvid dock dennas

omfattning återstod att bestämma.

Sista gången Kristina fick besvära sig med att uttrycka en åsikt i frågan var i juli 1653, då hon "åter proponerade om arvskiftningens negotio, huru därmed skulle hållas". Det gällde framför allt det "kvantum som systrar skulle ha, hur bröder skulle dela, lika eller om primogenitus, värderingen, testamente, om det kom emellan". Kristina ville inte släppa tanken på förstfödsörätt, men kunde inte få ett beslut i den riktningen, varför man drog sig ur knipan genom att överlåta beslutet åt fadern i familjen: "K. M:t kom på det förslaget, där faderns testamente inte är, så skulle döttrarna ha två års ränta, efter kronovärdering, men haver fadern gjort disposition mellan sina barn, så skall det bliva därefter. Vid denna mening stannades också".²¹

Även om regeringen var nöjd med detta beslut, så var adeln det inte. Någon stadga kom inte heller, och i sina besvär vid 1654 års riksdag, som alltså riktades till en ny regent, påpekade man, att det ofta uppkom tvister vid arvskiften av NB-gods, att detta "några gånger på riddarhuset omtalats, men intet ännu kommit till någon ändskap eller slut, emedan ett visst kvantum inte är föresatt, och hur mycket som systrarna av arvet, som bröderna tillfaller, till brudskatt njuta bör, när föräldrarna genom döden fränfalla. Eders K. M:t då allernådigt behagade sig förklara om samma quanto genom en konungslig stadga, ridderskapet och adeln samt krigsbefälet, som sådana län ha undfångit, till så mycket bättre och kraftigare efterrättelse".²² Men tystnaden fortsatte.

Vid ett regeringssammanträde i mars 1655 menade den nya rikskanslern Erik Oxenstierna, att NB var "familjerna till stor konservation och ett av de förnämsta argumenten mot dem, som urgera revokation av godsen, emedan däri ej förbjuds godsens abalienation, utan endast restringeras till mansläns rätt".²³ Han drev samma argumentation som fadern: genom att försäljning, förpantning och byte restringerades av kravet på kungligt tillstånd, hölls godsen lättare ihop, till familjens fromma. Men samtidigt innebar den feodala formen, att staten inte för all framtid avträtt hemmanen, många borde rimligen återgå, till glädje för nya donatarier.

Som nämnts gav regeringen 1634 tillstånd till bak- och sidoarv för bröder eller bröders barn. Detta var uppenbart i strid med NB och därför ifrågasatt.

Ett par veckor efter marsmötet var det dags igen i regeringen. "Här kom på tal, huru sidoarv räknas i Norrköpings besluts-gods. Herr rikskanslern: Sidoarv attenderas fuller intet i Norrköpings besluts villkor, utan haver sitt avseende på manliga descendenter. Dock där de deficiera och är utdöda, komma primi acquirentis andra manliga efterkommande i konsideration, och såvida kan Norrköpings besluts-gods kallas gå i sidoarv. Denna punkten vill man ock i underdånighet taga ad referendum till H. K. M:t".²⁴ Man undrar först vad det är för skillnad på manliga descendenter och "andra manliga efterkommande". Men meningen måste väl vara att om t.ex. A har sönerna B, C och D och B i sin tur sönerna E och F och dessa sistnämnda dör utan söner, så skulle C och D eller deras söner eller sonsöner träda till. Ännu alltså ej klart besked. Karl X Gustav skulle bestämma.

I maj samma år hade ståndet en diskussion, varvid önskemål framfördes om att bestämmelser skulle införas som liknade dem för grev- och friherrskapen, men detta avvisades, och man förklarade i en resolution, att de villkor som gällde för NB-gods var just Norrköpings besluts, att några andra regler inte fanns och att beslutet förbjöd sidoarv.²⁵ Detta är ett klart ställningstagande och tvärtemot vad vi nyss läst.

Ungefär samtidigt hade regeringen en konferens med ett adelns utskott rörande reduktionen, varvid åter oklara punkter om kvinnornas arvsrätt behandlades. Somliga menade, att en syster inte skulle kunna ära en annan, ty då blev det sidoarv, "som med Norrköpings beslutsgods bröder emellan", d.v.s. sidoarv var tillåtet för bröder, vilket ståndets resolution nyss förnekade, men däremot inte för systrar. Mot detta anförde då rikskanslern, att "efter de representerar sönerna, ärver den ena systemen den andra", vilket han tydligen ville godkänna. "Taltes ock sedan något därom huruvida Norrköpings beslutsgodsen skulle ärvas i sidoarv, hur långt till gradus, antingen den 3:dje eller 4:de etc. Men efter det var en annan quaestio, blev det odeciderat. Eljest ärvas de in linea descendenti ifrån primo acquirente eller donatario".²⁶

Här framställs sidoarv mellan bröder som något helt normalt, medan samma sak mellan systrar var mer diskutabelt, dock ej enligt rikskanslern.

Från denna riksdag kan ytterligare en sak framdragas. I 1655 års reduktionsbeslut ingick, att allodialgods, som donerats efter den 6 november 1632, skulle ändra karaktär och bli NB-gods. Detta inskränkte arvsrättsmöjligheterna till godsens. För att mildra effekten härav bestämdes, att "om sidoarvingar hava ärvt sina föräldrar och släkt uti allodialiter donerade gods så vele vi ock härmed nådigst unna att de må bliva i possessionen — — — behållandes samma gods på länsrätt".²⁷ De f.d. allodialgodsen fick på så sätt behålla en favör som det kunde ligga nära till hands att försökta få tillämpad även på ursprungliga NB-gods.

Fortfarande var dock inte något avgörande nått, och 1664 framförde adeln i sina besvär nya klagomål över att döttrarnas rätt negligerades. Godsen transfererades till någon annan utanför familjen, trots att döttrarna antingen var oförsörjda eller redan gifta med män som borde komma i åtanke, vilket allt stod i strid med NB.

Denna tendens att undandraga kvinnor arvsrätt påtalades hela tiden som NB-gods existerade. Att adeln så ofta värnade om kvinnornas rätt kan bl.a. bero på, att det normala i århundraden varit att jordagods ärvts av både bröder och systrar, vilket fortfarande skedde med gammalt arvegods och allt nytt frälse utom det feodala. När man ofta påtalade mannamån mot döttrarna bör det ha orsakats av enskilda incidenter som inte godkändes av ståndets majoritet.

Så kom reduktionsriksdagen 1680. Av intresse när det gällde själva arvsförhållandena var den debatt, som inleddes av Anders Lindhielm. Åter var det fråga om sidoarv. Han påpekade, att "om 4 bröder hava efter sin fader 2 000 daler s. m:ts ränta, så få de efter denna regel behålla alltihopa, så att intet faller därav till Kronan hem; men om tre dö av dem, quaestio om den överlämnade

brodern får allt, det han tyckte vara alltför mycket, och stor avsaknad för Konungen. Hr Mauritz Posse biföll Lindhielm", men flera tyckte att det var "skäligt, att i detta fallet broder bliver broders arvinge".²⁸ Något senare "talades åter om att de 600 daler s. m:t som Ridderskapet och Adeln förbehålla sig på Norrköpings besluts-godsen, att de må ärvas in linea collateralis /av syskon/. Vilket fanns gott, och svarades det vara så intention av det uppsatta projektet".²⁹

Men nästa dag förtäljer protokollet: "Hr lantmarskalken: Nu talas egentligen om, huruledes de 600 daler s. m:t av Norrköpings besluts-godsen skola gå uti arv, om de ock skola gå in linea collateralis, så att om 3 bröder hade var sina 600 daler s. m:ts ränta, och kunde hända att en eller två bröder dödde, om då de 600 daler s. m:t, som de avledne hade haft, skulle falla genom sidoarv till den kvarlämnade brodern eller tillbaks till Konungen eller Kronan. Över denna av H. Excell. Hr Lantmarskalken framställda quaestion blev det en god stund uti klasserna sorlat och discuterat. Hr Axel Wachtmeister menade, att de 600 daler s. m:t borde gå tillbaka till Konungen. Överste Zelow var av samma mening, ty, sade han, eljest hava andra intet hopp att någonsin kunna få en bondgård av Konungen.

Omsider stannade Ridderskapet och Adeln uti det slut häröver att aldeles bliva vid norrköpingsbeslutets egenskap".³⁰

Vi konstaterar en omsvängning. Zelows påpekande kan vara signifikativt, kanske har också direktiv från annat håll spelat in, eftersom lantmarskalken så snart efter ett till synes enhälligt beslut ånyo aktualiserar frågan. Skrivningen "aldeles bliva vid norrköpingsbeslutets egenskap", visar också, att man väl kände till den ursprungliga lydelsen, och att den inte lät sig förenas med någon kollateral arvsrätt.

4.

Efter denna redogörelse för frågans behandling i de politiska instanserna skall jag ge några exempel på vad man måste betrakta som avsteg från eller rena brott mot NB.

Bak- och sidoarv var förbjudna 1604. Men exemplen på sådant är många. Clason nämner flera brev, där donationen gällde för donatarien och hans "bröstarvingar" (alltså liksom i det följande även döttrar), "livsarvingar", "honom, hans hustru och äkta livsarvingar, mans- och kvinnspersoner", "honom och hans äkta bröstarvingar", "honom, barn och efterkommande arvingar".³¹

Almquists Frälsegodsen är en givande källa. 17/3 1654 utfärdades ett kungl. brev, "varigenom arvsrätten till förläningen /Almquists term för NB-donation/ utsträcktes jämväl till Lagerfelts döttrar", alltså ingen inskränkning såsom krav på giftermål.³²

1635 fick Lennart Torstensson en NB-donation som 1646 konfirmerades med villkoren förbättrade även på kvinnolinjen.³³

Vansta gavs som NB-gods 1646. 1648 och 1650 förbättrades dess villkor även på kvinnolinjen och slutligen 1654 blev det allodialt.³⁴ Denna successiva utvidgning av dispositionsrätten var vanlig.

Efter Claes Bölljas död 1665 konfirmerades tre av hans hemman som NB-gods för hans brorsdotter.³⁵

Kummelnäs blev NB-gods 1608. 1635 bortbytt till Carl Carlsson Gyllenhielm och ärvdes av hans änka Kristina Ribbing. Hon ärvdes i sin tur av sin brorsdotter Katarina, g.m. Anton von Steinberg. Denne sålde det till Henrik Tawastén från vilken det bördades av Seved Bååt, som var Kristina Ribbings systerson.³⁶

Erik Ryning fick 5 1/2 hemman som NB-gods. Han dog barnlös 1654. Änkan behöll godset till 1670, då hon avstod det till sin systerson, som fick landshövdingens immission s. å.³⁷

När innehavaren av Hässelby Per Sjöblad dog 1670, övertog hans änka en mindre del medan det mesta gick i bakarv till hans mor Marina Dufva.³⁸

Carl von Bonsdorff ger exempel även från Finland. För många donatarier gavs av Kristina – liksom i fallet Lagerfelt ovan – redan i donationsbrevet tillstånd för döttrarna att arva, om manliga arvingar saknades, varigenom drottningen dels avstod från den prövning som NB förutsatte, dels utsträckte donationen till döttrarna utan krav på giftermål. Andra brev tillät brorsönernas ärvande, och exempel finns även på rätt för donatarie att genom testamente fritt förordna om donationen.³⁹

Liksom det anförda vittnar om utvidgning av arvsrättens tillämpning, finns exempel på motsatsen. Clason nämner två fall från 1640-talet, där man i donationsurkunden stadgar arvsrätt ”blott efter förstfödslorätt, d.v.s. velat skapa s.k. fideikommiss”.⁴⁰

När det gäller de olika förbehållen, vet man ej, hur ofta de nonchalerades, endast att så skedde.⁴¹ För att slippa dessa trots allt mest formella godkännanden av pantsättning, byte och försäljning, var det praktiskt att som Erik Drake redan i kammarens immisionsbrev 27/8 1668 få inskrivet tillstånd att få avyttra godsen till annan adelsman.⁴²

5.

Låt oss summera vad utdrag ur protokoll och donationsbrev visat.

1634 godkände rådet genom majoritetsbeslut bak- och sidoarv, några var uppenbarligen ohågade. När vi kom in på 1650-talet försökte Kristina tre gånger få primogenitur accepterad för att till slut, med rådets instämmande, överlåta åt fadern i familjen att förordna genom testamente. Kanslern Erik Oxenstierna erkände, att NB ej tillät bak- eller sidoarv, men menade å andra sidan att syster kunde arva syster för sons skull. Adeln ville inte ha bak- eller sidoarv 1655, medan man 1680 först var för, sedan mot.

När det gäller den andra huvudfrågan, kvinnornas arvsrätt, finner vi på

samma sätt rakt motsatta åsikter framföras. 1633 menade förmyndarregeringen, att döttrar skulle ha tre års ränta som brudskatt, men genom beslutet följande år, som tillät bak- och sidoarv efter den siste manlige arvingen, riskerade systrar att bli utan. Adeln å sin sida klagade 1638 och 1664 över att döttrars rätt nonchalerades och därmed även ev. mågars, men 1652 ville man liksom kanslern värna om familjen och ha en bestämmelse om brudskatt, men helst med utestängande av mågar.

Det var alltså så, att medan riksdagsbeslutet 1604 stadgade arvsrätt för manliga bröstarvingar och, i brist på sådana, under vissa förhållanden även för kvinnliga, så har vi här sett exempel som sträcker sig från strängt lineär agnatisk primogenitur till alla slag av arvlåtande till föräldrar, barn och syskon och deras släktingar. Sålunda fanns NB-gods, som arvsmässigt liknade grev- och friherrskap, medan andra behandlades som rena allodier. Och även om vissa överlåtelser kan ha skett utan de centrala myndigheternas kännedom, så finns ett överflöd av exempel på motsatsen.

Inblicken i denna miljö, där allting flyter och där samma personer eller instanser kan intaga diametralt motsatta ståndpunkter nästan från den ena dagen till den andra, utan att vad man kan se något nytt argument eller sakläge tillkommit, denna inblick ger anledning till frågor.

Den första är: Kan det vara brister i det grundläggande riksdagsbeslutet 1604, som lämnat spelrum för godtycke och motstridiga tolkningar? Låt oss ånyo läsa citatet från detta. Vi ser, att det viktigaste momentet är kontrollen av länet, den nämns först och tar störst utrymme. Arvsfrågor kommer i andra hand, löftet om brudskatt innebär ett slags arvsrätt av sekundär art för kvinnor; eventuell mågs övertagande får ske först efter kontroll. Ett annat drag är en viss vaghet. Brudskattens storlek bestäms inte, och detta kom också, som vi sett, att kalfatras i oändlighet. Uttrycket "manliga bröstarvingar" är inte entydigt. Menas alla en donataries söner eller bara den äldste och hans arvingar? Det förra är språkligt naturligare och så förstods det också i allmänhet.⁴³ Men drottning Kristina ansåg sig oförhindrad att förespråka det senare, och fick vid ett tillfälle medhåll av den högste representanten för rättsväsendet. Även far och son Oxenstierna tycks ha haft sympatier i den riktningen. Och det är ganska logiskt med tanke på att vi här avsågs få en donationsform av principiellt samma slag som grev- och friherrskapen, där ju såväl förstfödsrätt som brudskatt gällde. Det synes klart, att stadgan inte fyller rimliga krav på stringens och entydighet. När vi då vet, att Karl IX och hans medhjälpare var skarpa intellekt, väl bevandrade i rätten, frestas vi ställa nästa fråga.

Var bristen medveten? Ju mindre detaljerade, heltäckande regler, dess större svängrum för donatorn-regenten. Denna tolknings riktighet kan jag dock inte bevisa. Jag kan bara konstatera, att de styrande visade en fullkomlig oförmåga – eller ovilja – att ge sådana regler. Detta tillstånd av faktisk laglöshet på området varade under hela den tid denna feodala donationsform existerade.

Det kan anses symptomatiskt, att när man på riddarhuset 1680 efter mycket buller och mycken vacklan uttalade sig mot sidoarv, så var det inte av respekt för § 14 utan av opportunism: ju fler gods som återgick till kronan, dess fler att dela ut till dem som ansåg sig stå i tur.

Men det kan måhända vara befogat att se frågan även i ett annat perspektiv. Det är kanske inte alls nödvändigt att misstänka argan list, alltså att det var med flit som man underlät att begränsa sina möjligheter.

Nils Herlitz noterade i en uppsats om självstyrelsens betydelse i svensk förvaltningshistoria, och då närmast om maktförhållandena mellan domare och menighet på häradstingen, att "domböckerna överflöda av intyg om hur svävande alltjämt begreppen voro i fråga om kronans och menigheternas befogenheter". "Förhållandet har tvivelsutan utvecklats i mycket olika riktningar allt efter omständigheterna". Här finns mycket att utforska, "men det är inte sagt, att ens den mest omsorgsfulla undersökning kommer till säkra resultat". "Samtiden var själv tveksam, då den skulle göra klart, hur förhållandet mellan häradshövding och nämnd borde uttryckas, ifall man måste precisera bådadernas befogenheter. Frågan är, om inte oklarheten i detta hänseende såväl som i andra ytterst sammanhänger därmed, att man inte var van att uppställa frågan i den formulering, som för vår tid är naturlig".⁴⁴

En liknande attityd är kanske också i vårt fall en förklaring till vad vi sett.

Detta kan vara en förklaring men säkert inte den enda. Jag vill ta upp två andra fall, att icke nämna flera, som visar likheter med de av mig behandlade.

Jerker Rosén har behandlat reduktionsfrågor i Skåne. Han visar att kungen och hans rådgivare redan före 1680 diskuterat hur därmed skulle förfaras och beslutat gå fram på samma sätt som man sedan gjorde i Sverige. Detta skulle då betyda att även donationer som tillkommit under den danska tiden blev aktuella för indragning. Men det kunde leda till svåra motsättningar mellan kronan och den skånska adeln. Av taktiska skäl utformades därför riksdagsbeslutet härom så vagt, att någon tidsgräns bakåt ej kunde utläsas. När greppet om landskapet stärkts vid mitten av 1680-talet satte revisionen av donationerna in.⁴⁵

Göran Rystad har studerat maktkampen mellan kung, regering, råd och riksdag rörande ämbetstillsättningarna under 1600-talet. Den viktigaste bestämmelsen i detta sammanhang var, visar han, länge § 4 i RF 1634. Men eftersom denna bara gällde de allra högsta ämbetena, rådde oklarhet om vem som skulle bestämma i övriga fall. När riddarhusadeln 1660 ville stärka riksdagens och rådets makt på bekostnad av förmyndarregeringens, diskuteras också ämbetstillsättningarna. Men av oklara grunder sades ingenting härom i 1660 års additament, varför § 4 i RF fortfor att gälla som enda referens. "Okklarheten kvarstod sålunda och inbjöd till fortsatta strider". 1680 års ständerförklaring gav konungen all makt på detta område.⁴⁶

Dessa två fall var även de av maktpolitisk och ekonomisk karaktär. Det blir då naturligt att se saken så, att så länge det fanns flera grupper med anspråk på att få bestämma, men ingen var stark nog att driva igenom sin vilja, var det

svårt att nå definitiva beslut. Men när enväldet införts var striden över och kungamakten dekretade. Med detta är dock naturligtvis inte sagt att mångväldet alltid skapar normlöshet och envælde motsatsen, men här tycks det gälla.

Sammanfattning

Uppsatsen berör de två former av obetitlad donation av kronojord resp. skatt som jämte grev- och friherrskapen förekom under 1600-talet i Sverige, den allodiala och den feodala. Syftet är att visa fram den för en nutida betraktare häpnadsväckande likgiltighet gentemot stadga och lag, som förekom under hela tiden vid handläggandet av dessa donationer och ställa frågan vad detta berodde på.

1604 bestämdes genom riksdagsbeslut, att allodialt donerande skulle ersättas av feodalt i form av s.k. Norrköpings-besluts-gods, varigenom kronan behöll en i varje fall formell yttersta äganderätt. Endast manliga bröstarvingar fick ära, bak- och sidoarv var explicit förbjudna; ogifta döttrar skulle få brudskatt av kronan, gifta fick med inhämtat tillstånd ära för sin man och "bäggé deras äkta mansarvingar".

Det blev ej som man tänkt. Visserligen blev de feodala donationerna de vanligaste, men allodialt donerande fortsatte under femtio år för att accelerera under Kristinas sista regeringsår. Jfr. tabell 1.

De feodala donationernas villkor åter var under debatt i regering och riksdag så länge de fanns, d.v.s. till 1683. Otaliga avsteg från 1604 års beslut föreslogs och antogs, från primogenitur till arvlåtande åt alla slag av släktingar, men man kom aldrig fram till en definitiv form – om man nu önskade det. Tvärtom rådde det under hela den tid som de två donationsformerna fanns en total anarki vad gällde handhavandet av dem, och detta utan att det kan spåras någon vända däröver. Kan det alltså vara befogat att tro, att detta tillstånd av vaghet icke blott icke plågade de involverade utan tvärtom accepterades som något om inte direkt eftersträvan svårt så i varje fall praktiskt? Cynikern skulle väl säga, att intet är nytt under solen och att såväl myndigheter som enskilda alltid satt den egna vinstmaximeringen före den naiva laglydnaden. Denna attityd kan säkert spåras i åtskilliga fall, men inte alltid. Rådsprotokollen andas snarare vankelmod och ombytlighet. Trots att Sverige hade gott om välutbildade jurister och statsrättslärde och trots att ämnet hela tiden var av stor aktualitet, togs tydligen intet initiativ för att en gång för alla utforma och sanktionera en otvetydig formulering av § 14 i 1604 års riksdagsbeslut. Varför? Jag har som en illustrativ parallell citerat Nils Herlitz förmodan om orsaken till de mycket skiftande maktförhållandena mellan domare och menighet vid häradstingen. Han tror, att precisering saknades därför att man inte var van därvid. Men jag har också pekat på andra fall av vaghet i uttryckssättet där anledningen ibland kan ha varit omöjligheten för stridiga intressen att komma överens och ibland funnits i taktisk försiktighet. Att utpeka den avgörande

faktorn i dessa fall är nog ogörligt. Vad som däremot med full klarhet har framgått är, att det hade varit en källkritisk faute att med hänvisning till riksdagsbeslutet av 1604 uttala sig om hur den konkreta verkligheten gestaltade sig när det gällde den följande tidens godsdonerande. En lag kan spegla stiftarens intentioner men garanterar inte att de följs.

Noter

1. Nilsson 1947 s. 289ff, 318ff.
2. Nilsson 1947 s. 354.
3. Nilsson 1947 s. 335
4. Stiernman I s. 560.
5. Carl v. Bonsdorff, s. 89, vill understryka Kristinas ekonomiska trångmål. "De flesta förbättringarna av Norrköpings besluts gods till allodialt frälse, på vilka flera fall påträffats än på utdelandet av nya donationer under allodial rätt, timade under de senaste åren af Kristinas regering, åren 1652–54, då bristen på ännu icke bortgivna eller till nödvändiga behov anslagna gods blev allt kännbarare och det icke återstod annat än att i möjligaste mån förbättra och utsträcka besittningsrätten till de redan avsåndrade räntorna". Dessa förbättringar av NB-gods under de sista åren var alltså ännu vanligare i Finland än i Uppland.
6. Jfr Dahlgren s. 27.
7. Nilsson 1990 s. 143.
8. Brännman s. 225.
9. Brännman s. 29.
10. SRP 1655 s. 112.
11. Clason s. 53ff.
12. SRP 1633 s. 121.
13. RAP 1638 s. 355.
14. Stiernman, Bihang s. 316. Jfr Clason s. 73.
15. SRP 1634 s. 220.
16. RAP 1652 s. 83.
17. SRP 1652 s. 370.
18. SRP 1652 s. 377ff.
19. RAP 1652 s. 83.
20. SRP 1652 s. 383.
21. SRP 1652 s. 421ff.
22. RAP 1654 s. 314.
23. SRP 1655 s. 73.
24. SRP 1655 s. 119.
25. RAP 1655 s. 119.
26. RAP 1655 s. 247.
27. 1655 års reduktionsstadga, § 11. Årstrycket.
28. RAP 1680 s. 106.
29. RAP 1680 s. 107.
30. RAP 1680 s. 109.
31. Clason s. 66f.
32. Almquist 1:1 s. 413.
33. Almquist 1:2 s. 758.
34. Almquist 1:2 s. 883.
35. Almquist 1:1 s. 328.
36. Almquist 1:2 s. 705.
37. Almquist 2:1 s. 107, not 7.
38. Almquist 1:2 s. 680.
39. v. Bonsdorff s. 91f.
40. Clason s. 76.
41. Almquist 3:2 s. 913.
42. Almquist 3:1 s. 449, not 7.
43. Jfr Nilsson 1947 s. 336: I hertig Karls donationsbrev "saknas dock föreskrifter för den eventualitet att en senare donatarie avled utan bröstarvingar. Det är därför ovisst, om även i ett sådant fall skulle gälla förbud mot bakarv och sidoarv. Ej heller det senare

- norrköpingsbeslutet är i detta hänseende fullt klart”. Men är det rimligt att utfärda en stadga av riksdagsbesluts dignitet som endast skulle gälla förste ackvirenten?
44. Herlitz s. 83.
 45. Rosén s. 215, 226, 233, 247.
 46. Rystad s. 182ff, 202, 242.

Källor och litteratur

Tryckta källor

- Stiernman, A. A. von, *Alla riksdagars och mötens beslut* – – – , I och Bihang. Stockholm 1728 och 1743.
Svenska riksrådets protokoll (SRP) Stockholm 1890ff.
Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll (RAP) Stockholm 1904ff.
Årstrycket.

Litteratur

- Almquist, J. A., *Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden*, 1–4. Stockholm 1931–1974.
 von Bonsdorff, Carl, *Om donationerna och förlänningarna samt frälseköpen i Finland under drottning Kristinas regering*. Helsingfors 1886.
 Brännman, Erik, *Frälseköpen under Gustav II Adolfs regering*. Lund 1950.
 Clason, S., *Till reduktionens förhistoria*. Uppsala 1895.
 Dahlgren, S., *Karl X Gustav och reduktionen*. Uppsala 1964.
 Herlitz, N., *Självstyrelsens betydelse i svensk författningshistoria. Statsvetenskaplig tidskrift* 1921.
 Nilsson S., *De stora krigens tid*. Uppsala 1990.
 Nilsson S., *Krona och frälse i Sverige 1523–1594*. Lund 1947.
 Rosén, J., *Skånska privilegie- och reduktionsfrågor 1658–1686. Skrifter utg. av Kungl. humanistiska vetenskapssamfundet i Lund XXXVIII*. Lund 1944.
 Rystad G., *Med råds råde eller efter konungens godtycke. Scandia* 29. Lund 1963.